

A CSR-TÓL AZ ESG-IG, A FENNTARTHATÓSÁG KULCSSZAVAI A TURIZMUSBAN – BIBLIOMETRIKUS ELEMZÉS

FROM CSR TO ESG, KEY WORDS FOR SUSTAINABILITY IN TOURISM – A BIBLIOMETRIC ANALYSIS

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a napjainkban egyre népszerűbb ESG (környezeti, társadalmi és vállalati irányítás) megközelítés kiválthatja, felválthatja-e a CSR (vállalati társadalmi felelősségvállalás) koncepcióját, amely számos problémával küzd. A kérdést a turizmus szektor vonatkozásában elemzik a szerzők, mert ebben az ágazatban új terület e témakörök kutatása, miközben gazdasági, társadalmi és környezeti szempontból is releváns kérdéseket érint. A CSR és az ESG viszonyának felvezetését, valamint az ESG-elemek turizmushoz kapcsolódó értelmezését követően a PRISMA-módszertan és bibliometrikus elemzés segítségével 297 tanulmányt vizsgálnak. A bibliometrikus fogalomtérkép alapján a vizsgált területen a CSR- és az ESG-konceptiók között szoros kapcsolat van. Az ESG nem jelenti a CSR végét, viszont olyan mérési és keretrendszerrel biztosíthat számára, amely a koncepció problémáit megoldhatja. Kutatásuk másik eredménye, hogy a turizmus ágazat esetében az „E” pillér a domináns, vagyis a fenntarthatóság elsősorban környezeti fókuszú az ágazaton belül, és kevésbé jelenik meg a társadalmi vagy éppen gazdasági fenntarthatóság, illetve az etika.

Kulcsszavak: fenntartható turizmus, CSR, vállalati társadalmi felelősségvállalás, ESG, bibliometrikus elemzés

The study examines the potential for ESG (Environmental, Social and Governance) approach to replace the CSR concept, which has encountered numerous practical implementation challenges. The question is analyzed in the context of the tourism sector, which represents a novel area of research into these issues, simultaneously addressing economic, social, and environmental concerns. Following the introduction of the relationship between CSR and ESG and the interpretation of ESG elements in tourism, 297 studies were examined using bibliometric analysis and the PRISMA methodology. The bibliometric map revealed a strong link between CSR and ESG concepts. While ESG does not negate the necessity of CSR, it can provide a measurement and framework for addressing the problems associated with the concept. Another finding is that in this sector, the environmental aspect of ESG is dominant. Sustainability in this sector is primarily environmental and natural, while social and economic sustainability and ethics are less prominent.

Keywords: sustainable tourism, CSR, corporate social responsibility, ESG, bibliometric analysis

Funding/Finanszírozás

A TKP2021-NKTA-19 számú projekt a Kulturális és Innovációs Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési és Innovációs Alapból nyújtott támogatásával, a TKP2021 pályázati program finanszírozásában valósult meg.

The project number TKP2021-NKTA-19 was implemented with the support of the Ministry of Culture and Innovation from the National Research Development and Innovation Fund, financed by the TKP2021 application program.

Szerzők/Authors:

Dr. Putzer Petra^a (putzerp@ktk.pte.hu) egyetemi adjunktus; Dr. Posza Alexandra^a (poszaa@ktk.pte.hu) egyetemi adjunktus

^aPécsi Tudományegyetem (University of Pécs) Magyarország (Hungary)

A cikk beérkezett: 2024. 07. 04-én, javítva: 2025. 01. 06-án, 2025. 02. 28-án, 2025. 05.28-án és 2025. 07. 30-án, elfogadva: 2025. 09. 23-án.

The article was received: 04. 07. 2024, revised: 06. 01. 2025, 28. 02. 2025, 28. 05. 2025, and 30. 07. 2025, accepted: 23. 09. 2025.

Copyright (c) 2026 Corvinus University of Budapest, publisher of *Vezetéstudomány / Budapest Management Review*.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

A CSR (társadalmi vállalati felelősségvállalás) koncepció hiányosságaira, negatív hatásaira az utóbbi években számos tanulmány kereste a megoldást. A CSR mérésének problémájára hívja fel a figyelmet többek között Bajic és Yurtoglu (2018), valamint Szczanowicz és Saniuk (2016). Szegedi et al. (2024) a nyugati bankok által követett CSR-koncepciót elemzi az ESG-keretrendszerbe illesztve, amely már utal arra, hogy az ESG alkalmas eszköz lehet a CSR mérésére, azonban fontos megvizsgálni, melyek a két közelítés hasonlóságai és eltérései, amelyek azt eredményezhetik, hogy az ESG megoldhatja a CSR mérési és különböző „washing” (például whitewashing, greenwashing) típusú problémáit.

Az ESG az Environmental (környezeti), Social (társadalmi) és Governance (vállalatirányítási) szavakból alkotott mozaikszó, amely az ESG-pontszámok bevezetése révén lehetőséget ad a vállalati működés és tevékenység felelősségi szintjének mérésére és a vállalatok közötti összehasonlításra, s a felelős dimenziók mentén történő befektetői stratégiák létrehozására (Márkus, 2024). Az ESG lehetővé teszi, hogy a részvényesi érdekek, s így a rövid távú profitmaximalizálás helyett a nem pénzügyi érdekek és egyéb érdekelt csoportok igényei is szempontként jelenjenek meg a vállalati döntéshozatal során, amely már egy új, hosszabb távú szemléletet, a fenntartható és holisztikus befektetési filozófia megjelenését vetíti előre (Talan et al., 2024).

A CSR mérési megoldásaiban eddig is jelen volt az ESG három szempontja. A két koncepció között számos hasonlóság és átfedés van, azonban vannak olyan eltérések, ami miatt végső soron nem tekinthető azonosnak a két fogalom. Az egyik fontos különbség, hogy más-más csoportok jelentik az elsődleges érdekeltégek kört, illetve a célcsoportot. A CSR egy vállalat társadalmilag felelős elkötelezettségét, erőfeszítéseit és gyakorlatát írja le, és gyakran a vállalati oldal használja a stakeholder csoportok elköteleződése, meggyőzése érdekében (Matolay, 2010; Lukács, 2015). Az ESG viszont a vagyonkezelők és befektetők által használt kifejezés a vállalati magatartás értékelésére, s elsősorban a vállalatok anyagi kockázatainak és növekedési lehetőségeinek meghatározására szolgál. A CSR, és így az ESG, a vállalati siker sarokkövévé válik, mivel javítja a cégek hírnevét, innovációját, dolgozói elégedettségét, kockázatkezelését és bevételeit (Matolay, 2010; Lukács, 2015; Raffay-Danyi & Hajmásy, 2021).

Miért adhat többet az ESG, mint a CSR? Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a CSR gyakorlati megvalósítása során felmerült problémák, mint például a fogyasztói szkepticizmus (Connors et al., 2017), a rejtett követelmények (Tóth, 2021), a mérési és riportolási standard hiánya, az új marketingkommunikációs eszközként való kezelés („talk the talk” közelítés lásd Lukács, 2015) hatására erodálódott koncepciónak van-e még létjogosultsága és milyen formában kapcsolódhat az ESG-hez. Mivel az ESG olyan értékelési módszer, amely a CSR-hez hasonlóan a vállalatokat környezetvédelmi, társadalmi és irányítási erőfeszítéseik alapján pontozza, azonban külsőleg szabályozott keretrendszer szerint, amelyet a vállalat nem maga alakít ki, hanem azt követni, alkalmazni kénytelen,

ezért a koncepció előtt itt a lehetőség, hogy a korábbi tartalmat és koncepciót egy integráltabb és ellenőrizhetőbb formában vigye tovább, avagy újítsa meg, s elsősorban már a befektetőkhez és döntéshozókhoz szólva. Bár feltehetően továbbra is lesz hatása a fogyasztói döntésekre, a CSR-ral szemben az ESG esetében a fogyasztók másodlagos célcsoportot jelentenek. Az elméleti háttér bemutatását követően a kutatást a turizmus szektorra szűkítve azt is vizsgáljuk, melyek azok a kulcsszavak, területek, amelyek már megjelentek a nemzetközi szakirodalomban, s melyek a kevésbé népszerű, még feltáratlan területek. E folyamat során pedig azt is elemezzük, hogy miképp alakul a CSR és az ESG viszonya, eljutunk-e a CSR-tól az ESG-ig, vagy továbbra is megmarad a koncepció.

Jelen tanulmány a korábban publikált, „Transition from CSR to ESG in Tourism – A Bibliometric Analysis” (Putzer & Posza, 2024) című munkánk eredményeire épít, ám annak folytatásának tekinthető és több szempontból is újdonságot tartalmaz. Korábbi tanulmányunk nem foglalkozott a CSR és az ESG közötti különbségek és hasonlóságok elemzésével, elsősorban feltáró jellegű bibliometriai elemzés volt, amely azt vizsgálta, hogy az ESG hogyan jelenik meg a turizmus fenntarthatósági irodalmában, a jelen kutatás kifejezetten a CSR- és ESG-fogalmak közötti kapcsolatot elemzi, és választ keres arra, hogy a CSR megújítható-e az ESG keretrendszerén belül. A menedzsmentorientált és gyakorlati implikációs fókusz (konkrét javaslatok megfogalmazása a turisztikai ágazat vállalati gyakorlata számára) helyett jelen kutatás elméleti-összehasonlító megközelítést alkalmaz, és a CSR-koncepció ESG-keretrendszerben történő megújulását vizsgálja, nem célja a gyakorlati vállalati implikációk bemutatása. Továbbá, jelen tanulmány szűkebb és szakmailag válogatott adatbázison (Scopus) alapul, 297 lektorált szakcikk elemzésével, amely megbízhatóbb következtetések levonását teszi lehetővé a korábbi, szélesebb és Google Scholar-alapú vizsgálatához képest. Az új eredmények új kutatási klasztereket is feltárnak (pl. társadalmi és irányítási dimenziók mentén), amelyek korábban kevésbé voltak elkülöníthetők. Ezzel a tanulmány elméleti és empirikus szinten is önálló hozzájárulást képvisel a CSR–ESG diskurzusban.

Mindezek révén a jelen munka a korábbi kutatás folytatásának tekinthető, annak eredményeire reflektálva, ugyanakkor önálló, új tudományos hozzájárulást kínál, amelyet részletesen bemutatunk az eredmények értelmezése során. A tanulmányban továbbra is a turizmus területén vizsgáljuk azt, hogy miképp jelenik meg e két koncepció, s ez lehetőséget ad a jelenlegi és a korábbi eredmények összehasonlítására is.

A kutatási kérdéseink megválaszolása érdekében a tanulmány először bemutatja a CSR és az ESG kapcsolatát, melyek a hasonlóságok és hol vannak eltérések a két koncepció esetében, majd definiálja miképp értelmezhető az ESG a turizmus területén. A szakirodalmi áttekintést követően bibliometrikus elemzés segítségével vizsgáljuk, hogy melyek a fenntarthatóság szempontjából érintett fő kérdéskörök, amelyek segítenek annak megállapításában, hogy hol tart a fenntartható átmenet, az ESG mely elemei

léteznek már, és hol vannak hiányosságok, milyen elmozdulás történt e terén a korábbi kutatásunkhoz képest, továbbá azt is, hogy a CSR vagy az ESG dominanciája jelenik-e meg a turisztikai ágazatban.

A CSR és az ESG kapcsolata

A turizmus és az ESG kapcsolódását vizsgáló fejezet előtt fontos tisztázni a CSR és az ESG közötti viszonyt, összehasonlítani a két koncepciót, kiemelve eredetüket, célkitűzéseiket, mérési megközelítéseiket, valamint, hogy hogyan alakítják a vállalati viselkedést és miképp jelenik meg a stakeholder szemlélet. Bár a CSR és az ESG közös alapcélakat képvisel a fenntartható és etikus üzleti gyakorlatok előmozdításában, jelentős eltérések is mutatkoznak, így nem mondhatjuk, hogy a két fogalom teljesen megfeleltethető egymásnak. Meghatározás szerint a CSR hagyományosan a vállalatok társadalom iránti etikai felelősségére összpontosít (Carroll, 1991). Az ESG pedig egy befektetési keretrendszer, amely a környezeti, társadalmi és irányítási tényezőket integrálja az üzleti elemzésekbe és befektetési döntésekbe (Eccles et al., 2014).

A történeti fejlődést és a fogalmi alapokat vizsgálva elmondhatjuk, hogy a CSR az 1950-es/60-as években jelent meg, igaz az ESG-hez hasonlóan először szintén külső nyomás hatására, a filantrópiára, az etikus üzleti tevékenységre és a közösségi szerepvállalásra összpontosított (Carroll, 1991). A társadalom javát szolgáló önkéntes vállalati tevékenységeket hangsúlyozza, amelyeket gyakran erkölcsi kényszer motivál (Matten & Moon, 2008). Az ESG a 2000-es évek elején a fenntartható befektetésből kifejlődő koncepció, amelyet a kockázatkezeléssel és az elszámoltathatósággal kapcsolatos befektetői igény vezérelt (Friede et al., 2015). Az ESG a társadalmi haszon helyett elsősorban befektetői fókusszal a hosszú távú pénzügyi teljesítményt és kockázatokat befolyásoló tényezőket hangsúlyozza (Eccles et al., 2014; Boffo & Patalano, 2020). Az elméleti alapokat tekintve mind a CSR, mind az ESG a stakeholder elméleten és szemléleten alapul, ennek megfelelően a részvényeseken túl a különböző érdekelt felek érdekeit is igyekszik egyensúlyba hozni (Freeman, 1984), azonban az ESG ezen túlmenően igazodik a felelős befektetés elveihez, amely az etikai aggályokat a pénzügyi teljesítménnyel ötvözi (UN PRI, 2006).

Mind a CSR, mind az ESG célja a fenntartható és etikus üzleti gyakorlatok előmozdítása. Azonban míg a CSR széles körű célokkal bír, amelyek jellemzően magukban foglalják a közösségi elkötelezettséget, a munkavállalók jólétét, a környezetvédelmi és a jótékonyági erőfeszítéseket (Carroll, 1991), addig az ESG fókuszált és strukturált módon a pénzügyi eredményekre gyakorolt mérhető környezeti, társadalmi és irányítási hatásokat helyezi előtérbe, és arra ösztönzi a vállalkozásokat, hogy kezeljék a konkrét kockázatokat (Eccles et al., 2014; Kim & Li, 2021). Az ESG célja tehát a fenntarthatósági tényezők szabványosítása, így elmozdítva a vállalatokat a mérhető fenntarthatóság irányába (Giese et al., 2019), míg a CSR-kezdemenyезésekből hiányozhatnak a jelentéstételi szabványok, ami változatos és néha következtelen

végrehajtáshoz vezet (Bendell, 2004). A célok kiterjedtsége esetében megjelenő eltérések a hatókör kapcsán pedig azt jelentik, hogy a CSR az etikai és társadalmi kezdeményezések széles körére terjed ki, szigorú szabályozási keretek nélkül (Matten & Moon, 2008), az ESG viszont a közvetlen pénzügyi lényegességgel rendelkező területekre szűkíti a hatókörét (Friede et al., 2015).

A két koncepció esetében a legnagyobb és legfontosabb különbség a mérési és jelentési szabványok esetében figyelhető meg. A CSR-jelentések önkéntes alapúak, és bár az olyan keretrendszerek, mint a Globális Jelentési Kezdeményezés (GRI) útmutatást jelentenek, azonban a vállalatok gyakran eltérnek abban, hogy hogyan és mit tesznek közzé (GRI, 2016). Ez a fajta önkéntes jelleg vezet a korábban már problémaként említett szkepticizmus-hoz, mivel egyes érdekeltek „kirakatrendezésnek” vagy zöldre mosásnak tekintik (Connors et al., 2017). Az ESG-értékelési szolgáltatók, mint az MSCI, a Sustainalytics és a Bloomberg, ezzel szemben szabványosított mérőszámokat használnak és az iparágak közötti következetes kritériumokra összpontosítanak (Dorflleitner et al., 2015). Ráadásul az ESG-teljesítmény gyakran hatással van a hitelminősítésre, ami a vállalatokat elszámoltathatóvá teszi, így a transzparencia és az ellenőrizhetőség jellemzi (Boffo & Patalano, 2020; Kim & Li, 2021).

Ez alapján a CSR egy kvalitatív típusú, önszabályozásra épülő gyakorlat, ami csak a „szépet”, a jó gyakorlatokat mutatja be, míg az ESG kvantitatív és külsőleg szabályozott jellege miatt mindent mér és „kitesz”, vagyis az erősségek mellett a vállalat nem tudja elrejtetni a gyengébben teljesítő területeit. Ettől függetlenül mindkét területnek megvan a maga kihívása, hiszen a CSR esetében az egységesség és így a vállalatok közötti következtelen összehasonlíthatóság hiánya (Matten & Moon, 2008) jelenti az egyik legnagyobb problémát, míg a ESG-jelentések esetében többek között a mérőszámok eltérései és a minősítő ügynökségek eltérő módszertana (Giese et al., 2019).

Ha azt vizsgáljuk, milyen hatást gyakorol a két koncepció a vállalati stratégiára, akkor elmondható, hogy a CSR a vállalatokat ugyan társadalmilag felelős gyakorlatok elfogadására ösztönzi, azonban ezt gyakran a hírnévre gyakorolt előnyök és az érdekelt felek igényei motiválják (Carroll, 1991). Így azok gyakran felszínesek, különösen, ha nincs mérhető hatásuk, vagyis csak ráépülnek a vállalati működésre, de nem épülnek be a szervezeti DNS-be, nem indukálnak valódi változást (Putzer, 2011; Connors et al., 2017). Az ESG megköveteli a vállalkozásoktól, hogy mérsékeljék a környezeti, társadalmi és irányítási területekhez kapcsolódó kockázatokat, összehangolva a vállalati stratégiákat a hosszú távú fenntarthatósági célokkal (Eccles et al., 2014), vagyis elkerülhetetlen a folyamatok átvilágítása és javítása, amely hosszú távon a működésbe beépülő, valódi változásokat eredményezi.

A CSR-gyakorlatokat tehát gyakran etikusabbnak vagy értékorientáltabbnak tekintik, de hiányozhat belőlük a befektetők által keresett pénzügyi elszámoltathatóság, míg az ESG erősebben kapcsolódik a vállalati pénzügyekhez, így nagyobb befolyással bír a stratégiák mérhető

eredmények felé történő átalakításában (Giese et al., 2019).

A két koncepció közös jellemzője a stakeholder szemlélet, vagyis figyelembe veszi a különböző érintett csoportok hosszabb távú érdekeit, azonban az elsődleges célcsoportjukat tekintve eltér egymástól a két terület. A CSR-tevékenységek elsődleges célcsoportja a fogyasztó és a közösség, míg az ESG esetében a befektetők (Boffo & Patalano, 2020). Ezért is jelent komoly kihívást a fogyasztói szkepticizmus a CSR esetében, hiszen a fogyasztók csak akkor reagálnak pozitívan a CSR-ra, ha azt hitelesnek és belső értékek által vezéreltként érzékelik (Ellen et al., 2006). Az ESG-minősítések adatvezéreltségük révén objektívnek és teljes körűnek vélt betekintést nyújtanak a befektetőknek, ami erősíti a bizalmat és csökkenti a befektetésekkel kapcsolatosan észlelt kockázatokat (Kim & Li, 2021), bár a szabványosított mérőszámok hiánya továbbra is kihívást jelent a befektetői bizalom szempontjából (S&P Global, 2021).

Összefoglalva elmondható, hogy a CSR és az ESG egyaránt az etikus és fenntartható gyakorlatok felé tereli a vállalatokat, ugyanakkor eltérő célokat, érdekelt feleket és hatásszinteket szolgálnak. A CSR szélesebb körű, értékorientált megközelítése némileg ellentétben áll az ESG pénzügyi (anyagias) fókuszával. A vállalati elszámoltathatóság iránti igény növekedésével a CSR- és az ESG-keretrendszerek integrálása átfogóbb megközelítést biztosíthat, hiszen e két terület révén a vállalat mind az etikai, mind a pénzügyi fenntarthatósággal foglalkozik. A CSR és az ESG egyaránt létfontosságú a mai vállalati környezetben, a két terület stratégiai összehangolása fokozhatja a vállalati átláthatóságot, erősítheti az érdekelt felek bizalmát és a fenntartható hatást.

A turizmus és az ESG

Tanulmányunkban először rávilágítunk arra, hogy miért fontos ezen ágazat vizsgálata, majd pedig azt vizsgáljuk, miképp értelmezhető az ESG a turizmusban, amelyhez az szükséges, hogy azonosítani tudjuk a turizmusban megjelenő felelősségi és fenntarthatósági elemeket. A turizmus szektor vizsgálata több szempontból is releváns a CSR- és ESG-koncepciók vonatkozásában. Az Utazási és Turisztikai Világtanács (World Travel & Tourism Council, WTTC), szofisztikált becslése alapján 2023-ban a globális GDP 9,1%-a kötődött a turizmus szektorhoz, amely 23,2%-os növekedést jelent a 2022-es évhez képest, mindössze 5%-kal maradt el a 2019-es, COVID-19 előtti szinttől, amikor az ágazat a csúcspontját élte (WTTC, 2023). A Turisztikai Világszervezet (World Tourism Organization, UNWTO) adatai a WTTC becslése alatt maradnak, ugyanis a szervezet a közvetlen hozzájárulást méri. Az UNWTO adatai alapján 2019-ben világszerte 3,9% volt a turizmus GDP-hez való közvetlen hozzájárulása, amely 2020-ban a felére, 1,9%-ra csökkent, ám 2022-ben már lassan közelíteni kezdte a pandémia előtti értéket, 2,5%-ra nőtt (UNWTO, 2023). A foglalkoztatást tekintve is hasonló a szektor jelentősége, ugyanis a 2023-as adatok alapján tíz munkahelyből egyet ez az iparág adott, s a turisztikai ágazat közvetlenül 16,1 millió fiatal és 42

millió nőt foglalkoztatott, továbbá az ágazatban közel 35 millió munkahelyet minősítettek magas bérűnek a 2022-es adatok szerint (WTTC, 2024). Bár a legtöbb ország esetében a turizmus közvetlen hozzájárulása jellemzően jóval alacsonyabb, mint a GDP 10%-a (UNWTO, 2023), ám szerepe megkérdőjelezhetetlen a gazdasági fejlődés előmozdításában és a jövedelemtermelésben, így fontos megérteni, hogyan integrálhatók az iparágba a CSR- és ESG-elvek.

A fenntartható turizmus

A turizmus gyors növekedése számos negatív hatást gyakorolt a környezetre és a fogadó közösségekre, társadalmakra (Fun et al., 2014; Gonda, 2022; Baloch et al., 2023; Alamineh et al., 2023). A környezeti hatásokat tekintve elmondható, hogy jelentős a környezeti lábnyoma, beleértve a szén-dioxid-kibocsátást, a természetes élőhelyek pusztítását és a vízhasználatot. Például a szektor közlekedéshez kötődő szén-dioxid-kibocsátásának növekedését 25%-ra becsülik a 2016 és 2030 közötti időszakra, ami azt jelenti, hogy az ágazat részesedése az összes ember által okozott kibocsátásból 5%-ról 5,3%-ra fog nőni (UNWTO, 2019). A társadalmi hatásait tekintve kettősség jellemző. 2023-ban a szektor 27 millió új munkahelyet teremtett, ami 9,1%-os növekedés az előző évhez képest, s az ágazat támogatja a fenntartható fejlődési célokat (SDG) is a fiatal és a női munkavállalók számára történő munkahelyek, valamint a magasabb bérezésű munkahelyek teremtése révén különösen a fejlődő országokban (WTTC, 2023; WTTC, 2024). A turizmus javíthatja a helyi közösségek életminőségét, előmozdíthatja a munkahelyteremtést, valamint a kulturális örökségek megőrzését, népszerűsítését, ugyanakkor hozzájárulhat a helyi közösségek elszigeteléséhez és kiszákmányolásához, s a turisták igényeihez való alkalmazkodás akár a helyi hagyományok és szokások eltorzításához vezethet, így sérülhet a kulturális örökség is (Gonda, 2022; Alamineh et al., 2023). A környezeti, társadalmi és gazdasági problémák kapcsán fontos megemlíteni a túlturizmus (overtourism, over-tourism) jelenségét is, amely a turisztikai desztinációk túlzott kihasználtságát jelenti, így számos problémát okoz (Irimiás et al., 2019; Chaney & Séraphin, 2023). Ezeket Koens et al. (2018) öt nagyobb csoportba sorolta: túlszűfolt közterületek, a turisták nem megfelelő viselkedése (zaj, zavargás stb.), a városközpontok és nevezetességek túlzott elturisztásodása (touristification), a lakók kiszorítása a lakóövezetektől és a környezetre nehezedő fokozott nyomás (vízhasználat, hulladék, légszennyezés stb.).

A gazdasági hatások mellett megjelenő környezeti és társadalmi hatások miatt az ESG-szemponatok egyre fontosabbá válnak a turisztikai ágazatban, és a vállalkozásoknak felelősséget kell vállalniuk a környezetre és a társadalomra gyakorolt hatásukért. Fontos, hogy a szektor fenntarthatósági intézkedéseket vezessen be és megfelelő keretrendszert alkalmazzon.

Annak érdekében, hogy a bibliometrikus kutatás során megfelelően azonosítható legyen a releváns tanulmányok köre, szükséges definiálni, mi sorolható a fenntartható turizmus területéhez, milyen fenntarthatósági elemek

jelennek meg a turizmus területén. A szakirodalmi áttekintés során a fenntartható turizmust helyeztük a középpontba, ugyanis mint látható lesz ennek területei és az ESG-pillérek között jelentős átfedés van. A fenntartható turizmus elemeinek azonosítását követően pedig azt mutatjuk be, hogy a kulcsszavak, az egyes fenntarthatósági területek mely ESG-pillérhez kapcsolhatók.

A szakirodalomban nincs konszenzus a fenntartható turizmus fogalmát és ennek a felelős turizmushoz való viszonyát illetően. Egyes megközelítések „fenntartható és felelős turizmus” néven egyesítik őket (UNWTO, 2012; Mihalic et al., 2021). Emellett, bár a fenntartható turizmus dominál, a „zöld turizmus” és az „ökoturizmus” is használatos szinonimaként (Mihalic et al., 2021; Saarinen, 2021). Fontos azonban kiemelni, hogy sem az előbbieket, sem a fenntartható turizmus és a felelős turizmus nem szinonimák (Irimiás et al., 2019).

A fenntartható turizmus értelmezése nem egységes, de a legtöbb definícióban megjelenő kulcsszavak közé sorolható a negatív hatások mérséklése, a gazdasági növekedés és a természeti erőforrások megőrzése a jövő számára (Harris et al., 2012; Gonda, 2022). A Turisztikai Világszervezet (WTO) szerint a fenntartható turizmus teljes mértékben figyelembe veszi a jelenlegi és jövőbeli gazdasági, társadalmi és környezeti hatásait, valamint emellett a látogatók, az iparág, a környezet és a fogadó közösségek igényeit is (UNWTO, 2017). Ez utóbbihoz illeszkedik számos szerző megközelítése, amely szerint a fenntartható turizmus célja a negatív hatások mérséklése, a hosszú távon való (jövő generáció) gondolkodás, a különböző erőforrások fenntartható használata, a természeti, illetve társadalmi-kulturális értékek megőrzése, a helyi közösségek és további érintett csoportok bevonása és érdekeik figyelembevétele (Harris et al., 2012; UNWTO, 2017; Job et al., 2017; Irimiás et al., 2019; Fennell & Cooper, 2020; Peng, 2021).

A fenntartható turizmus számos előnnyel jár a fogadó közösségek számára, mint például a természeti erőforrások és a kulturális örökség megőrzése, munkalehetőségek teremtése, a helyi vállalkozások támogatása és jövedelemtermelés. Továbbá hozzájárulhat a szegénység csökkentéséhez, az életszínvonal javításához és a társadalmi jólét növeléséhez. Segíti az innovációt nemcsak ágazaton belül, hanem azon kívül is, hiszen a turizmus szektorban számos innovatív fenntarthatósági kezdeményezés létezik, amely más iparágak számára is követendő példa lehet. A fenntartható turizmus olyan környezeti előnyökkel is járhat, mint a biológiai sokféleség és az ökoszisztémák megőrzése, a szennyezés (például szennyvíz, hulladék) és az üvegházhatású gázok kibocsátásának csökkentése, valamint a természeti erőforrások, energia, víz fenntartható használata és a desztináció élhetőségének megtartása (kapacitástervezés, közlekedés) (Jarvis et al., 2010; Harris et al., 2012; Irimiás et al., 2019; Saarinen, 2019; Fennell & Cooper, 2020).

A fenntartható turizmus fejlődését és terjedését ezen előnyök ellenére számos kihívás akadályozza. Az egyik jelentős kihívás a gazdasági fejlődés, a környezetvédelem és a társadalmi fenntarthatóság közötti egyensúly

megteremtése. A rövidebb távú gazdasági érdekek előtérbe helyezése, valamint a gazdasági növekedésre való törekvés a természeti erőforrások kiaknázásához és a környezet károsításához vezethet, a népszerűbb turisztikai célterületek pedig végső soron a már korábban bemutatott overturizmus áldozataivá válhatnak, ami alááshatja a turizmus fenntarthatóságát (Jarvis et al., 2010; Irimiás et al., 2019). Egy másik kihívás a fenntartható turizmus ismertségének és megértésének hiánya az érdekelt felek és a nagyközönség körében, valamint a siker mérésére szolgáló adekvát mérőszámok hiánya is. E kihívások kezelése közös erőfeszítést igényel a tudatosság növelése, az oktatás előmozdítása, valamint a fenntartható turizmust támogató politikák és szabályozások megalkotása érdekében (Jarvis et al., 2010; UNWTO, 2017; Pan et al., 2018).

Összefoglalva a fenntartható turizmus öt olyan a fenntartható fejlődés elvein alapuló, kulcsfontosságú elemet foglal magában, amelyek pozitív hatást gyakorolnak a környezetre, a helyi közösségekre és a gazdaságra (Harris et al., 2012; Swarbrooke, 2014; UNWTO, 2017; Pan et al., 2018; Irimiás et al., 2019 és Gonda & Rátz, 2023 alapján):

- **Környezeti fenntarthatóság:** magában foglalja a turizmus környezetre gyakorolt hatásának minimalizálását olyan fenntartható gyakorlatok alkalmazásával, mint a szén-dioxid-kibocsátás csökkentése, hulladékkezelés, energiahatékony működés, szennyvízkezelés, vízhasználat és -védelem, a természeti erőforrások megőrzése és a biológiai sokféleség védelme.
- **Társadalmi fenntarthatóság:** a társadalmi egyenlőség, a kulturális sokszínűség és a közösségek bevonásának előmozdítását jelenti a turizmus fejlesztésében. A turisztikai vállalkozások a társadalmi fenntarthatóságot a helyi vállalkozások támogatásával, a kulturális tudatosság előmozdításával, a helyi szokások és hagyományok tiszteletben tartásával, a megfelelő munkaerő-gazdálkodással és kapacitástervezéssel, valamint a helyi közösségek döntéshozatali folyamatokba való bevonásával érhetik el.
- **Gazdasági fenntarthatóság:** a turisztikai vállalkozások a fenntartható foglalkoztatás előmozdításával, a helyi vállalkozások támogatásával, a közösségi infrastruktúrába való befektetéssel és megfelelő kapacitástervezéssel érhetik el a gazdasági fenntarthatóságot, a régió hosszú távú gazdasági fejlődését.
- **Etikus turizmus:** az etikus viselkedés előmozdítását jelenti a turizmusban érdekelt felek, köztük a turisták, a turisztikai vállalkozások és a helyi közösségek körében. Az etikus turisztikai gyakorlatok közé tartozik az állatjólét támogatása, az emberi jogok tiszteletben tartása és a tisztességes munkaügyi gyakorlatok előmozdítása.
- **A desztináció gondozása:** a turizmus olyan irányú fejlesztése, amely megőrzi a desztináció természeti és kulturális örökségét, például a turizmus környezetre gyakorolt hatásának csökkentése, valamint a természeti erőforrások és a kulturális örökség megőrzésének előmozdítása révén.

Összefoglalva, a fenntartható turizmus olyan koncepció, amely elősegíti a felelős utazást, a környezetre és társadalomra gyakorolt negatív hatások minimalizálására törekszik, és előmozdítja a gazdasági fejlődést, valamint a társadalmi-kulturális és természeti értékek hosszú távú megőrzését.

Az ESG és a fenntarthatósági átmenet (transition) a turizmusban

Az ESG, hasonlóan a fenntartható turizmushoz, kiemelt figyelmet fordít a környezeti és társadalmi pillérekre. A harmadik elem, a vállalatirányítás, leginkább az említett gazdasági fenntarthatósághoz, valamint az etikus turizmushoz kapcsolódik. Az ESG-szemlélet turizmus ágazatban való megjelenésének első jele vagy bizonyítéka a World Economic Forum Travel & Tourism Development Index 2021 (TTDI), amely lehetővé teszi az ágazat fenntartható és rugalmas fejlődését, így jelentős elmozdulást, átmenetet jelent a korábbi versenyképesség-fókuszú Travel & Tourism Competitiveness Index-től (TTCI). A TTDI-index öt pillér mentén értékeli a desztinációkat (World Economic Forum, 2022).

Mint ahogy a szakirodalomban nincs konszenzus a fenntartható turizmus fogalmát, s felelős turizmushoz való viszonyát illetően, így kutatásunkban ezeket a fogalmakat külön-külön vizsgáljuk. A fenntartható turizmus vizsgálata során elsősorban a fentebb bemutatott szakirodalmi áttekintésben azonosított kulcsszavakra támaszkodtunk, amelyeket Pan et al. (2018) szegmenseivel egészítettünk ki. Ez alapján azonosíthatjuk a turizmus fenntarthatósági, ESG-elemeit – környezeti, társadalmi és vállalatirányítási pilléreket (lásd az 1. ábrát). Az E (környezetvédelmi)

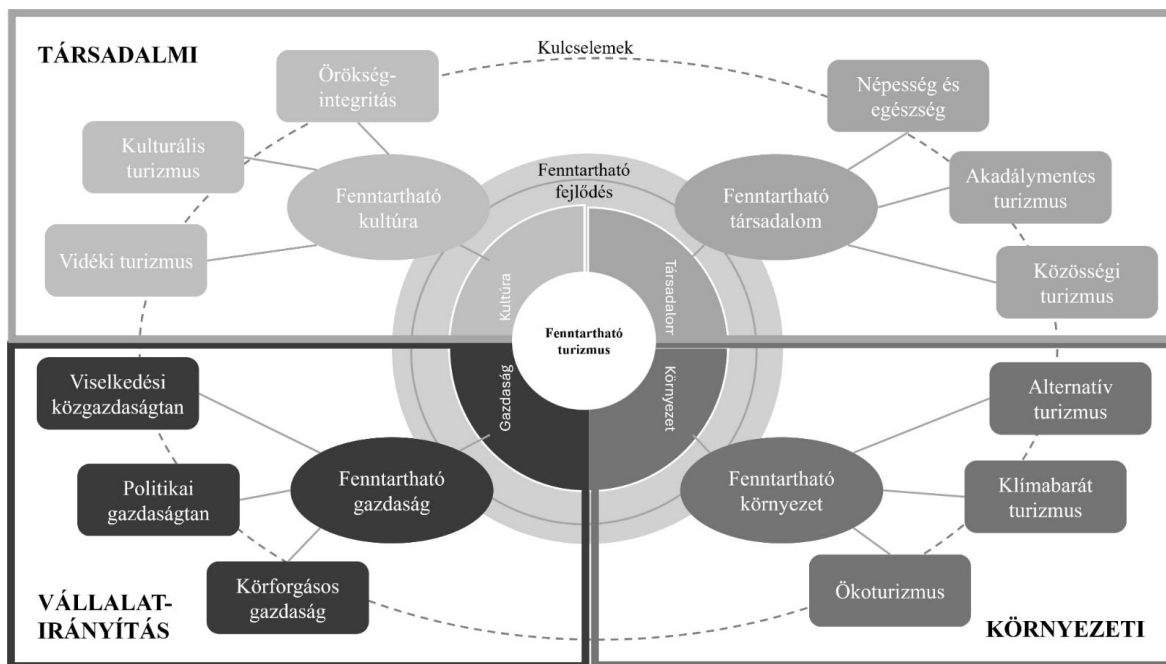
pillér magában foglalja a környezeti fenntarthatóságot, az alternatív és ökoturizmust, valamint a karbonlábnyom csökkentését. Az S (társadalmi) pillér a társadalmi fenntarthatósággal, a kultúrával és a közösséggel kapcsolatos elemeket foglalja magában, míg a G (vállalatirányítási) pillér az olyan új típusú gazdasági modelleket tartalmazza, mint a körforgásos gazdaság vagy a viselkedési gazdaságtan, továbbá megjelenik a gazdasági fenntarthatóság is.

A fenntartható turizmus számos előnnyel jár, amelyek az ESG-pillérek mentén is értelmezhetők. Ide tartozik a természeti erőforrások védelme (E-pillér), a kulturális örökség és a helyi közösségek megőrzése (S-pillér), valamint a gazdasági modellváltás és az új irányítási mechanizmusok alkalmazása, amelyek elősegítik a munkahelyteremtést, a helyi vállalkozások támogatását és a jövedelemtermelést (G-pillér).

A klímaváltozásból fakadó kihívások, valamint a 2015-ben az ENSZ által megfogalmazott 17 fenntartható fejlődési cél (SDGs) elérése egyaránt arra ösztönzik a szektorban és a területen működő vállalkozásokat, hogy elindítsanak egy átállási folyamatot, s amelyek egyre inkább felismerik, hogy a fenntartható, valamint felelős üzleti gyakorlatok alkalmazása hosszú távon hozzájárul az értékteremtéshez, különböző kockázatok csökkentéséhez, valamint a kihívások kezeléséhez. Ugyanakkor a kormányzat különböző szintjein is megjelenik a fenntarthatóság felé történő elmozdulás és annak ösztönzése. A kormányzati szabályozás, a befektetők, valamint más érdekelttek által támasztott igény a vállalatok oldaláról szükségessé tette, hogy bemutassák az ESG-teljesítményüket, fenntarthatósági politikájukat, amely a jövőben jelentéstartó és beszámolási kötelezettséget egyaránt magában foglal (Hegedűs et al., 2023).

1. ábra

A fenntartható turizmus egyes területeinek ESG-pillérekbe történt besorolása

Forrás: Pan et al. (2018, p. 454) ábrája a szerzők ESG-kategorizálásával kiegészítve

Elkerülhetetlen, hogy a turisztikai ágazat is igazodjon az ESG-kritériumokhoz. Amint azt Ionescu et al. (2019) és Buallay et al. (2022) kimutatták, az ESG-tényezők jelentős hatást gyakorolnak az utazási és turisztikai ágazat vállalatainak piaci értékére. A fenntartható átmenet elősegítése érdekében elengedhetetlen, hogy a turisztikai ágazat alkalmazkodó és felelős módon fejlődjön. A felelős turizmusra való áttéréssel a szektor vállalkozásai növelhetik versenyképességüket, hírnevüket és ellenálló-képességüket, elősegíthetik a folyamatos innovációt, és hozzájárulhatnak a társadalom és a bolygó jólétéhez. A fenntartható turizmus fogalmának, valamint az ESG-pillérek turizmusbeli értelmezésének tisztázását követően azt vizsgáljuk, hogy a CSR vagy az ESG a népszerűbb koncepció az ágazatban. Továbbá bibliometriai elemzéssel megvizsgáljuk azt is, hogy melyek a hangsúlyosabb és melyek az elhanyagoltabb területek.

Turizmus és CSR vagy ESG? – a bibliometrikus elemzés eredményei

A bibliometrikus elemzés háttere és módszertana

Míg korábbi kutatásunk (Putzer & Posza, 2024) elsősorban arra a kérdésre kereste a választ, hogy a CSR vagy az ESG dominál-e a turisztikai kutatásokban, vagyis az ESG új prioritásként vagy paradigmaként jelenik-e meg a turisztikai fenntarthatósági szakirodalomban, így elsősorban azt vizsgálta, hogy folyamatban van-e az átmenet, míg a jelenlegi tanulmány ezekre az eredményekre építve sokkal mélyebben elemzi a CSR és az ESG közötti fogalmi kapcsolatot, kifejezetten vizsgálja a CSR- és az ESG-fogalmak közötti hasonlóságokat és különbségeket, és felteszi azt a kérdést is, hogy a CSR megújítható vagy átforgalmazható-e az ESG-keretben. A szakirodalmi áttekintés alapján tehát jelen tanulmányban az alábbi kérdéseket kívánjuk megvizsgálni:

- Hogyan jelenik meg a CSR és az ESG dominanciája a turisztikai ágazatban?
- Melyek azok a fenntarthatósági szempontból releváns fő kérdéskörök, amelyek segítenek meghatározni, hogy az előző fejezetben leírt átmenet jelenleg milyen szakaszban tart, valamint mely elemei változtak már meg, és hol mutatkoznak hiányosságok?
- Releváns maradhat-e a CSR, és ha igen, milyen szerepet játszik az ESG keretében?

Az előbbieken megfogalmazott kutatási kérdéseinket bibliometrikus elemzés segítségével vizsgáljuk. A bibliometrikus elemzés nagy mennyiségű tudományos adat feltárását, feldolgozását és elemzését teszi lehetővé, valamint támogatja egy adott terület fejlődésének illusztrálását, miközben rámutat az aktuálisan jellemző kutatási irányokra is. Mukherjee et al. (2022) szerint a megfelelő minőségben elvégzett bibliometriai vizsgálatok megteremtik az alapokat egy adott terület új megközelítésből történő előmozdításához, kutatási rések azonosításához, valamint új vizsgálati irányok meghatározásához. A szisztematikus irodalomkutatás és a bibliometrikus elemzés

megalapozása során a szakirodalomban számos esetben alkalmazott, objektív, világos és átlátható vizsgálatot biztosító PRISMA (preferred reporting items for systematic reviews and meta-analysis) módszert alkalmaztuk (Moher et al., 2009). A PRISMA-módszer segít abban, hogy érthetően elmagyarázza az adott elemzésre vonatkozó követelményeket, mellé teszi az egyes lépéseket, amely az elemzés fókuszába tartozó CSR-t és ESG-t hivatott vizsgálni.

Jelen tanulmány továbbra is a PRISMA-módszertant követi és bibliometrikus elemzést alkalmaz, azonban a minta eltérő, ugyanis 297 tanulmányt elemeztünk, szemben a korábbi vizsgálat 824 tanulmányával. Míg korábbi tanulmányunkban (Putzer & Posza, 2024) az említett témakörök vizsgálatára a Google Scholar adatbázist használtuk fel és a Publish or Perish (PoP) szoftvert alkalmaztuk az adatgyűjtéshez, jelen tanulmány a korábbi módszertani továbbfejlesztéseként a Scopus adatbázist felhasználva vizsgálja a fenntartható és felelős turizmus, valamint az ESG és az ESG kapcsolatát. A Scopus az egyik legnagyobb globális tudományos adatbázisként (Joshi, 2016; Steblianskaia et al., 2023) csak a magas minőségi követelményeknek megfelelő tudományos tartalmakat indexeli (Baas et al., 2020).

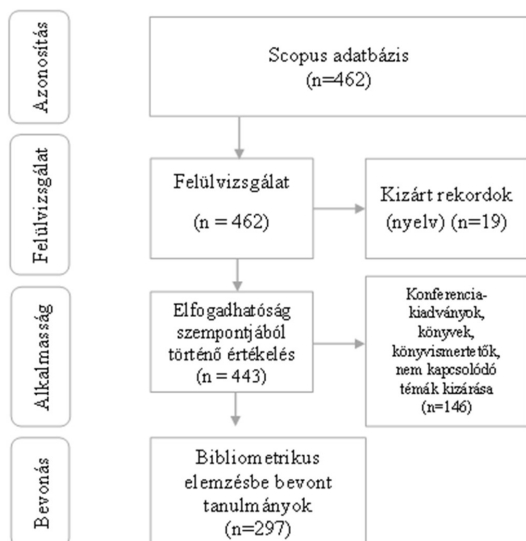
A tanulmányban bemutatott szakirodalmi áttekintés, korábbi kutatásunk eredményei (Putzer & Posza, 2024), valamint Pan et al. (2018) által leírt osztályozási keretrendszerre támaszkodva választottuk ki a bibliometrikus elemzés kulcsszavait. A tanulmány címére, az absztraktra, valamint a kulcsszavakra fókuszáló keresés során a CSR és az ESG fogalmait a „CSR” OR „Corporate Social Responsibility*” és „ESG” OR „environ*social*govern*” kifejezésekkel kerestük, ahol a csillag (*) karakter a kulcsszó különböző lehetséges végződéseit jelöli. Emellett a fenntartható és felelős turizmus területéhez kapcsolódó kulcsszavakat — mint például „sustainable tourism”, „responsible tourism”, „ecotourism”, „green tourism”, „ethical tourism”, „culture tourism”, „accessible tourism” és „community tourism” —, valamint az 1. ábrán látható fogalmakat a turizmussal kiegészítve Boolean operátorok segítségével választottuk szét és határoztuk meg a keresési paramétereiket.

Az említett kulcsszavas keresés révén 462 tanulmányt azonosítottunk, melyek felülvizsgálatára került sor a PRISMA-módszer alapján. A 462 elemű mintából kivettük az angol nyelvtől eltérő nyelven írt (19 tanulmány), valamint azokat a tanulmányokat, amelyek nem tudományos folyóiratban jelentek meg (146 tanulmány). Így 297 tanulmány került be a végső mintánkba. A PRISMA-módszer négy lépéses folyamatát a 2. ábra szemlélteti.

A vizsgált mintába a kulcsszavas keresés alapján 2003 és 2024 közötti időszakból kerültek be tanulmányok. Bár a fenntartható turizmus fogalmának megjelenését Mihalic és társai (2021) a Brundtland-jelentés (1987) közzétételét követően kialakuló tudományos diskurzushoz kötik, az ESG megjelenése, mint a szakirodalmi áttekintésben is tárgyaltuk, a 2000-es évek elejére tehető. Az előbbieket, valamint a CSR 2000-es évek elején való elterjedése és a GRI G2 irányelvek, valamint az Európai Unió Zöld

2. ábra

A PRISMA kutatási folyamat diagramja

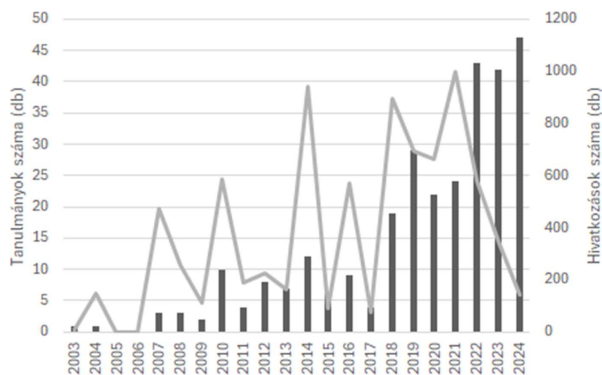
Forrás: saját szerkesztés

könyvének megjelenése egyaránt hatást gyakorolhatott a területek összekapcsolására és kutatására.

A kutatási terület az elmúlt években vált népszerűvé, mint a 3. ábra is mutatja, 2003 és 2017 között kisebb érdeklődés mutatkozott a téma iránt. A tudományos érdeklődés középpontjába ezt követően került a fenntartható turizmus, valamint a CSR és az ESG kapcsolata. A minta tanulmányainak 76%-a 2018 után íródott, míg 44%-a 2022 és 2024 közötti időszakra tehető. Ez utóbbi a COVID-19 időszaka után általánosan felerősödő fenntartható és felelős szemlélethez köthető, amely a turizmus területén is megjelent.

3. ábra

A mintába bevont tanulmányok és hivatkozások száma 2003 és 2024 között

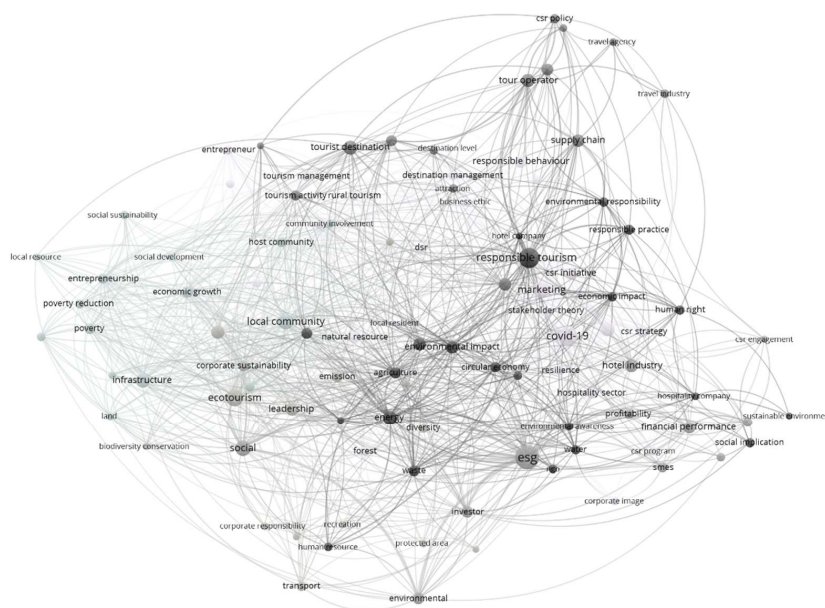
Forrás: saját szerkesztés

Az ESG árnyalatai – a bibliometrikus elemzés eredményei

A téma további vizsgálatához kulcsszóelemzést és bibliometrikus tudománytérképet készítettünk a VOSviewer elnevezésű számítógépes programmal, amely Van Eck és Waltman (2014) szerint tanulmányok és folyóiratok közti idézési kapcsolatok, kutatók közti együttműködések, valamint tudományos kifejezések, fogalmak közti előfordulási kapcsolatok vizsgálatára is alkalmas. A VOSviewer saját klaszterezési technikával rendelkezik (Waltman et al., 2010), amely a klasztereket aggregált szinten vizsgálja vizualizációs technikák segítségével. Egyik lehetséges módszere a fogalomtérkép, amely az egyes fogalomklasztereket szemlélteti, valamint a távolságok révén a köztük lévő kapcsolatot is.

4. ábra

A fenntartható vagy felelős turizmus, a CSR, valamint az ESG fogalomtérképe

Forrás: saját szerkesztés

Minden kifejezést egy-egy kör jelöl, néhány kifejezést címke is jelez (a program kerüli az átfedő címkéket, ezért a címkék csak bizonyos kifejezéseknél láthatók). A fogalom mérete tükrözi a témában megjelent publikációk számát, valamint a két fogalom közti távolság megközelítőleg jelzi a kifejezések közötti kapcsolatot. Ezt a kapcsolatot közös események határozzák meg, vagyis minél nagyobb a tanulmányok száma, amelyben a két kifejezés megjelenik, annál erősebb a kapcsolat a terminusok között. A legerősebb kapcsolatokat görbék jelölik.

Minden egyes publikáció esetében azonosítottuk a szoftver segítségével a címben és az absztraktban szereplő kifejezéseket, kiválasztva azokat, amelyek legalább tíz publikációban szerepeltek. A szűrés több mint száz kifejezést eredményezett, amelyekhez a szoftver egy-egy relevancia-pontszámot rendelt, hogy meghatározza fontosságukat. A szoftver a kifejezések 60%-ának kiválasztását javasolja, ezt alkalmaztuk, majd az algoritmikusan kiválasztott kifejezéseket manuálisan is megszürtük. A manuális szűrés kizárta azokat a kifejezéseket, amelyek torzíthatók volna a klaszterezést, mint például az elmélet, általános kifejezések és az országnevek. Egy olyan fogalomtérképet készítettünk, amely a fenntartható vagy felelős turizmus, a CSR és az ESG kapcsolatát vizsgálja (4. ábra).

Az elemzés hét klasztert azonosított, melyeket a következőkben részletezünk és zárójelben kiemeljük az adott fogalom, kifejezés fogalomtérképen való megjelenési gyakoriságát. A fogalomtérképen (4. ábra) a 102 elem között a kapcsolatok száma 1140, míg a teljes kapcsolat erőssége 1570. Az értékek egy sűrű, jól kapcsolódó hálózatra utalnak, a vizsgált elemek szoros összefüggésben vannak egymással. Korábbi kutatásunkban (Putzer & Posza, 2024) hat klasztert azonosítottunk, és kevésbé sűrű hálózatot tártunk fel, ami szűkebb kulcsszókészletünknek, valamint a tágabb időintervallumnak (1990–2023) volt betudható – utóbbi esetében a korábbi évtizedek témakörhöz köthető alacsonyabb publikációs aktivitása is hozzájárulhatott a hálózat ritkaságához.

Jelen kutatásban az *első klaszter* a felelős turizmus (37) köré rendeződött, amelyhez szorosan kapcsolódnak az erőforrások, így az energia (19), a víz (9) fenntartható felhasználása, a fenntartható gyakorlatok alkalmazása (10), valamint a körforgásos gazdaság (10) elveinek követése. Emellett a turizmus környezetre gyakorolt hatása (15) kap kiemelt szerepet a klaszteren belül a környezeti problémák (6), a környezeti felelősség (8), valamint a természeti környezet (7) említésén keresztül. A turizmus iparág szereplői, így az utazásszervezők (17), a szállodaiipar (7), a vendéglátóegységek (6), valamint a hotelek (5) fenntartható gyakorlatokhoz való hozzáállása fontos, mivel az energiahatékony technológiák és fenntartható gyakorlatok bevezetése révén jelentősen csökkenthetik a turizmus ökológiai lábnyomát (Lagun, 2023; Lv et al., 2023; Singh et al., 2024).

A *második klaszter* a vállalatok társadalmi felelősségvállalására (CSR) és a COVID-19 (34) alatti válsághelyzetre összpontosít. A CSR-tevékenység (19), kezdeményezések/projektek (15), programok (7), illetve

a CSR-stratégia (13) a vállalatok felelősségvállalási programjainak fókuszba kerülését mutatja a mellett, hogy a pandémia alatt felerősödött a marketing (25) és a reziliencia (10) fogalmak újszerű megközelítése a vállalatok túlélésének és a fogyasztói bizalom megőrzésének biztosítása érdekében. A pandémiához köthetően megjelenik a vidéki turizmus (9), ez pedig a turizmusmenedzsment (9) vidéki fejlesztésében rejlő lehetőségekre mutat rá. A CSR eszközei és stratégiái segítségével a turisztikai szektor képes alkalmazkodni a válságokhoz és fenntartható módon támogatni a helyi közösségeket és gazdaságokat (Chen & Hang, 2021; Johann, 2022).

A *harmadik klaszter* az ESG- és CSR-elemek természetvédelemre gyakorolt hatását tárja fel a turisztikai szektorban. A klaszter az ökoturizmus (27) és a vállalati fenntarthatóság (11) köré épül, kiemelve a természetvédelem és a fenntarthatósági gyakorlatok integrációjának fontosságát. A turizmusban működő vállalatok egyre nagyobb hangsúlyt fektetnek az ökológiai szempontok figyelembevételére, a környezetterhelés csökkentésére (kibocsátás (11), közlekedés (8)), a természetvédelmi területek (6) fontosságára és a környezettudatos viselkedésre (7) (Janusz & Bajdor, 2013; Han et al., 2016; Pan et al., 2018). A fenntarthatóság ugyanakkor nemcsak környezeti, hanem gazdasági fejlődési (16) célokat is szolgál. Shoo és Songorwa (2013) tanulmányában kiemeli, hogy az ökoturizmus a környezeti erőforrások megőrzése és a társadalmi-kulturális örökség védelme mellett aknázza ki a turisztikai ágazatból származó gazdasági előnyöket.

A fenntartható turizmus stratégiai eszköze lehet a helyi közösségek gazdasági és társadalmi helyzetének javításában (Pranita et al., 2022). A *negyedik klaszter* középpontjában a közösségi fejlesztés (8) és a társadalmi fenntarthatóság (7) áll, különös tekintettel a helyi közösségek (23) bevonására és a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére (15). A klaszter kiemeli a helyi vállalkozások (10) szerepét a közösségek gazdasági fejlődésében (13) és a turizmushoz kapcsolódó infrastrukturális beruházások (18) hozzájárulását a helyi lakosság (10) életminőségének javításában.

Az *ötödik klaszter* a természetvédelem és a turizmus gazdasági aspektusai köré épül, különös tekintettel a turisztikai tevékenységek és a fenntarthatóság kapcsolataira. A leggyakoribb fogalmak, mint a turisztikai desztinációk (19), az ellátási lánc (14) és a környezeti kihívások (14), arra utalnak, hogy a fenntarthatóság elveit nemcsak a turisztikai desztinációk, hanem az ellátási láncok kezelése során is figyelembe kell venni (Schwartz et al., 2008). A tömegturizmus (6) és a természeti környezet (7) fogalmak a tömegturizmus által generált kihívásokat és a természeti környezet megóvásának fontosságát hangsúlyozzák. A turisztikai termékek (13) és az utazási iparág (7) fogalmak pedig a fenntartható turisztikai termékek és szolgáltatások fejlesztésére utalnak.

A *hatodik klaszter* központi témája az ESG-t (55) és a társadalmi (23) pillért emeli ki. Ugyanakkor a klaszter más fogalmi kapcsán láthatóvá válik, hogy az ESG-gyakorlatoknak közvetlen hatásuk van a vállalati (9) – különösen a pénzügyi – teljesítményre (15),

jövedelmezőségre (8) (Blach et al., 2025). A pandémia felgyorsította a fenntartható szemlélet fokozódását a pénzügy területén, és előtérbe kerültek a fenntartható pénzügyek, a zöld pénzügyek és a felelős finanszírozás (Pisani & Russo, 2021; Quatrini, 2021). A befektetők (13) egyre inkább értéklik a fenntartható és felelős vállalatokat, valamint a kis- és középvállalkozásokat (KKV) (10) említése rávilágít arra, hogy nem csak a nagyvállalatok számára kulcsfontosságú a fenntarthatósági elvek beépítése.

A fenntarthatóság elveinek betartása nemcsak erkölcsi kötelesség, hanem stratégiai előny is a turizmusban (Nicolaidis, 2018; Font & Lynes, 2018). A *hetedik klaszter* az üzleti etika (7), a fenntartható vállalatok (7) és a felelős viselkedés (15) témáit helyezi a középpontba. Az üzleti stratégia (8) és a stakeholder elmélet (8) hangsúlyozza a stratégiai tervezés és az érintettek (pl. helyi közösségek (5)) bevonásának jelentőségét a fenntarthatósági célok elérésében. A fenntartható turizmus érdekében szükséges a természetes erőforrások (12) hatékony kezelése és a desztinációk felelős irányítása (8), amely magában foglalja a desztináció társadalmi felelősségvállalás (destination social responsibility, DSR) (12) alapelveinek alkalmazását.

Kapcsolat a korábbi kutatással

Jelen tanulmány szerzői korábban publikáltak egy kapcsolódó kutatást „Transition from CSR to ESG in Tourism – A Bibliometric Analysis” címmel az Organizáció folyóiratban, amelyben bibliometriai eszközökkel tárták fel az ESG és CSR megjelenését a turizmus szakirodalmában. A mostani tanulmány erre az alapra épít, de több fontos ponton túl is lép rajta, s olyan új kérdésre is kereste a választ, mint „Meg lehet-e újítani a CSR-koncepciót az ESG keretén belül?”, amellyel korábban nem foglalkoztunk. Ez a fókusz lehetővé teszi, hogy a tanulmány válaszokat adjon a CSR szerepéről és jövőjéről egy ESG-vezérelt korszakban, ami újszerű hozzájárulás.

Tanulmányunk a korábbi kutatás folytatásaként egy szűkebb időszakra fókuszált (1990-2023 helyett 2003-2024 közötti időszak), s módszertani szempontból is előrelépés történt, hiszen Google Scholar helyett Scopus adatbázist alkalmazott, szigorúbb szűrési kritériumokkal. Ez jobb minőségű, fókuszáltabb mintát eredményezett, amely új bibliometriai mintázatok, például a társadalmi és governance aspektusok növekvő jelenlétének feltárását tette lehetővé.

Míg a korábbi tanulmány bibliometriai hálózata hat klasztert azonosított ritkább kapcsolódású hálózatban, a mostani elemzés hét klaszterre bontotta a vizsgált területet és sűrűbb, erősebb kapcsolatrendszerű hálózatot eredményezett. Jelen tanulmányunk a megállapítások frissítésére és kiterjesztésére törekszik azáltal, hogy azonosítja, mi változott a szakirodalomban. Megvizsgálja például, hogy az ESG-elemek (környezeti, társadalmi, kormányzati) mely elemei vannak jelen vagy hiányoznak a legújabb turisztikai kutatásokból, és hogyan változott e témák hangsúlya. Jelen tanulmány mélyebb elméleti elemzést kínál a CSR- és ESG-fogalmak összevetéséről – bemutatva azok tartalmi, célbeli és alkalmazási

különbségeit –, amire a korábbi cikk még nem tért ki részletesen.

Végül, míg a korábbi publikáció inkább gyakorlati következtetéseket fogalmazott meg a vállalati fenntarthatóság szempontjából, addig jelen tanulmány főként elméleti síkon vizsgálja, hogy a CSR hogyan illeszthető be az ESG struktúrájába, és milyen jövőbeli szerepet tölthet be ebben a keretben. Így a mostani munka nem megismétli a korábbit, hanem továbbfejleszti és mélyíti annak eredményeit.

A kutatás eredményeinek gyakorlati alkalmazása

A fenntarthatóság nemcsak erkölcsi kötelesség, hanem üzleti szükségszerűség is a hosszú távú siker érdekében. Az egyre erősödő nyomás (lásd például hazai ESG-törvényt vagy a változó fogyasztó elvárásokat) miatt a vállalati stratégiában, valamint a mindennapi működésben elmozdulás figyelhető meg az ESG irányába, amely kéz a kézben jár a környezetileg és társadalmilag fenntartható gyakorlatok egyre gyakoribb alkalmazásával a turizmus területén is. A bibliometriai elemzés közvetetten alkalmas a vállalati gyakorlat tanulmányozására, hiszen tudományos publikációkon keresztül vizsgálta a témakört, azonban a tanulmányok többsége vállalati eseteket és felméréseket alkalmaz.

Stabil és markáns, megkérdőjelezhetetlen átmenetként jelenik meg a környezeti fenntarthatóság. A korábbi elemzés egyik legerősebb klasztere a fenntartható fejlődés témakörében jelent meg, illetve külön klaszterként nevesítette a vállalati fenntarthatóság és SDG-k csoportját is. Jelen elemzésben az SDG-k már nem jelentek meg önálló klaszterként, ami arra utalhat, hogy az SDG-vel kapcsolatos diskurzus integrálódott más témákba (pl. a fenntartható turizmus gyakorlatába és vállalati stratégiákba). Ugyanakkor az ökoturizmus, fenntartható gyakorlatok és körforgásos gazdaság kulcsszavai továbbra is hangsúlyosak. A korábbi fragmentált közelítést egy sokkal integráltabb szemlélet váltja fel, amely a felelős turizmus és erőforrás-hatékonyság köré szerveződik, kiemelve a körforgásos gazdaság elveit és a turizmus környezetre gyakorolt hatásának csökkentését. Ez lényegében megfeleltethető a korábbi tanulmány CSR/ESG és fenntartható turizmus metszetének, azonban jellemzően már rendszerszintű gondolkodást és változást előtérbe helyező koncepciók, mint a körforgásos megközelítés és a decarbonizáció (pl. karbonlábnyom csökkentése), jelennek meg az egy-egy fenntarthatósági elem helyett. A bibliometriai elemzés tehát mindkét esetben a környezet(védelmi) szempontok erőteljes jelenlétét igazolta az ágazatban, azonban az eseti, egy-egy elemet érintő intézkedések helyett egy komplexebb szemléletmód jelenik meg: a környezeti lábnyom csökkentése és az ezzel kapcsolatos intézkedések, valamint a fenntartható turisztikai gyakorlatok, amelyek célja a természetes élőhelyekre, a vadon élő állatokra és az ökoszisztémákra gyakorolt negatív hatások minimalizálása, miközben a természetvédelem és a biodiverzitás megőrzését is előmozdítják.

A másik két pillér elemei továbbra is kevésbé hangsúlyosak a tudományos publikációkban, azonban önálló klaszterként jelent meg a helyi közösségek fejlesztése és a társadalmi fenntarthatóság. Ez a klaszter (4.) a közösségi bevonásra, a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére és a helyi gazdaság fejlesztésére fókuszál, míg ez a terület a korábbi kutatásban egy tágabb klaszter részeként jelent meg a marketinggel és ökoturizmussal együtt. Az új klaszter tehát arra utal, hogy a társadalmi fenntarthatóság kérdésköre nagyobb hangsúlyt kapott a frissebb szakirodalomban, és e pillér esetében is elindult a fenntarthatósági átmenet.

Hasonló újdonság a „üzleti etika és fenntartható vállalatirányítás” klaszter (7.), amely olyan fogalmak köré szerveződik, mint az üzleti etika, a fenntartható vállalatok, a felelős viselkedés, továbbá kiemeli a stratégiai tervezés és a stakeholder elmélet szerepét. Ebben a klaszterben megjelenik a Destination Social Responsibility (DSR) koncepció is, amely a desztináció szintjén értelmezi a társadalmi felelősségvállalást. Ilyen jellegű klaszter a korábbi kutatásban külön nem szerepelt, ami arra utal, hogy a társadalmi pillér mellett az etikai és governance témák kutatása inkább az utóbbi időszakban került előtérbe.

A korábbi tanulmányhoz hasonlóan a COVID-hoz köthetően is megjelenik egy klaszter, ám ez a korábbiakkal ellentétben eltérő már nem a pandémia turizmusra (különösen a szállodaiiparra) gyakorolt hatásaira és válaszaira koncentrálna, hanem a „CSR és COVID-19 válság” arra is, hogy hogyan erősödött fel a vállalati felelősségvállalás, a reziliencia és a krízismenedzsment jelentősége a turizmusban a COVID alatt, illetve azt követően. Mindez a CSR-kezdeményezéseken keresztül a válság alatti felelős stratégiákra világít rá.

Fontos új eredmény, hogy a jelenlegi klaszterek egyike expliciten foglalkozik az ESG vállalati teljesítménnyel és pénzügyvel kapcsolatos vonatkozásaival. A 6. klaszter központi eleme maga az ESG-kifejezés (előfordulás: 55), valamint a társadalmi pillér (előfordulás: 23), ugyanakkor a klaszter tartalmát tekintve nagy hangsúlyt kap a vállalati pénzügyi teljesítmény, jövedelmezőség, fenntartható és zöld finanszírozás, és az, hogy a befektetők egyre inkább értéklik a felelős vállalatokat. Ez arra utal, hogy az újabb irodalmakban az ESG-t gyakran a pénzügyi eredményekkel és befektetői szempontokkal összefüggésben tárgyalják, ami a 2024-es elemzésben még kevésbé volt látványos. A vállalati szintű ESG a megtérülés és a pénzügyi szféra (pl. befektetők, zöld pénzügyek) érdeklődésében jelenik meg elsősorban, jelezve, hogy a fenntarthatóságot immár nemcsak etikai vagy marketingmegtérülésnek tekintik, hanem pénzügyi tényezőnek is. Ez új gyakorlati dimenzió, amit a klaszter jelez, s amely összhangban van az ESG mainstream szerepének növekedésével a vállalatirányításban, valamint a szakirodalmi áttekintés során jellemezzük.

Az eredményekről elmondható, hogy a három pillér közül az a környezeti pillér a legerősebb, ahol már az integrált és rendszerszintű közelítés és átmenet a jellemző, míg a másik két pillér esetében is megfigyelhetők

már a fenntarthatósági átmenet egyes elemei, azonban ezek még fragmentáltak, egy-egy témakörre fókuszálnak a pilléren belül. A felelősségre vonatkozó is magában foglaló vállalatirányítási pillér esetében tapasztalható még mindig a legnagyobb lemaradás. Ennek érdekében szükségesek azon publikációk, amelyek a vállalati joggyakorlatokat, az ESG-politikák, magatartási kódexek és a fenntarthatósági átmenetet támogató iránymutatókat (lásd például felelős HRM) kidolgozásának metódusát, lehetőségeit mutatják be, valamint foglalkoznak az ESG-teljesítményre vonatkozó információk kommunikációjának mikéntjével is.

Az újonnan felbukkanó kulcsfogalmak (pl. reziliencia, vidéki turizmus, felelős HRM, DSR), azt jelzik, hogy a fenntarthatósági diskurzus a turizmusban egyre sokrétűbb, és az ESG-megtérülések egyre inkább megjelennek a tudományos publikációkban. Ily módon vélhetően egyre inkább beépülnek a turisztikai vállalatok alapvető üzleti stratégiáiba is. Egyelőre azonban gyakran csak egy-egy elem megjelenésére összpontosítanak a tanulmányok is, átfogó ESG-gyakorlat elemzése nem jellemző.

A társadalmi felelősségvállalás tekintetében a helyi közösségek támogatásának fokozása, a kultúra megőrzésére és a tisztességes munkaügyi gyakorlat biztosítására irányuló erőfeszítések fontos témaköröket jelentenek és az eredmények alapján ezek a kérdések egyre erőteljesebben jelennek meg. Míg a korábbi kutatás alapján a CSR az ESG egy speciális szelete, eleme volt, jelen eredmények alapján a CSR nem izoláltan jelenik meg, hanem több klaszterben megjelennek elemei, ami arra utal, hogy elkezd integrálódni az ESG keretrendszerébe. Ily módon az ESG-keretrendszerre való áttérés folyamatában a CSR értékes kiindulópontként szolgál, hiszen a CSR foglalkozik környezeti és társadalmi fenntarthatósággal, továbbá etikai kérdésekkel is, azonban kevésbé strukturált formában. A vállalkozások így módon építhetnek meglévő CSR-gyakorlataikra és fejleszthetik azokat, ezáltal támogatva az ESG-elvek beépítését a vállalati stratégiába. A szigorúbb keretrendszer és a kvantitatív közelítés segíthet a korábbi CSR-kezdeményezések hiányosságainak kezelésében is. Az eredmények alapján a CSR nem tűnik el, integrálódik, s az így felhalmozott tudást a szervezet hasznosíthatja az ESG kialakítási és felülvizsgálati folyamata során. A CSR-tevékenységek fennmaradnak és megtalálhatják helyüket az ESG-keretben és a jelentéstételi rendszerben, ahogy a második fogalomtérképhez kapcsolódó klaszterek esetében már meg is jelent a két terület összefonódása.

Összegzőként elmondható, hogy a CSR és ESG közötti kapcsolat nem ellentétes, hanem kiegészítő. Az ESG struktúrája és mérhetősége segíthet megerősíteni a CSR tartalmi és értékalapú kezdeményezéseit. A korábbi eredményekkel ellentétben tehát a CSR nemcsak nem tűnik el, hanem túllép azon a közelítésen is, miszerint csak az ESG egy kis szelete lesz, s újra értelmezi a CSR lehetséges jövőjét az ESG korszakában, hiszen az átmenet első lépéseként tartalommal töltheti fel az ESG-pillérek mindegyikét.

A kutatás folytatásának további lehetőségei

A tanulmányban felvázolt ESG-elemek esetleges hiányosságainak további vizsgálata mindenképp szükséges. Ennek megfelelően jelen feltáró jellegű, alapozó tanulmányt kvalitatív vagy kvantitatív primer módszertanú olyan kutatással érdemes folytatni, illetve kiegészíteni, amely a szektor szereplőinek tényleges, egzakt gyakorlatát értékeli. Ilyenek lehetnek például az esettanulmányok, mélyinterjúk, kérdőívek vagy szövegbányászati elemzések. Ez lehetővé teszi az ESG-elemek gyakorlati feltárását és az esetleges hiányosságok azonosítását. Tovább fontos kutatás irányt jelenthet a turizmus ágazaton belüli nagyobb szolgáltató csoportok, mint például vendéglátóhelyek, attrakciók, szállodák stb. elkülönített vizsgálata.

A kutatás korlátai

Mint minden kutatásnak, a mi kutatásunknak is vannak korlátai. A legjelentősebb korlát, hogy nem volt lehetőség konkrét gyakorlati alkalmazások elemzésére, hanem a témát tanulmányokon és tudományos munkákon keresztül vizsgáltuk, amelyek jellemzően gyakorlati példák, eseteken és a turizmus szereplőivel, stakeholdereivel készített interjúkon alapulnak. Ebből kifolyólag az ágazat gyakorlata közvetett módon jelenik meg, s ennek megfelelően az elemzésből levonhatók az első megállapítások és következtetések, de tézisszerű megállapítások megtételére nem alkalmas, inkább feltáró jellegű munka.

Emellett a tanulmányunkban bemutatott bibliometriai elemzésnek is vannak korlátai. A bibliometriai elemzés megköveteli az adatokhoz való nyílt hozzáférést, az adatok minőségének korrekcióját és a bibliometriai adatbázisok közötti különbségek figyelembevételét egyaránt.

Összefoglalás

Tanulmányunk bibliometriai elemzéssel vizsgálja, hogy a vállalati felelősségvállalás területén még mindig a CSR dominál-e a turizmusban, vagy az ESG új prioritásként jelenik meg. Az elemzett 297 tanulmány segítségével készített fogalomtérkép alapján a turizmus területén a környezeti, természeti fókusz a legerőteljesebb. Az első kutatási kérdés kapcsán az eredmények alapján a fenntarthatóság és a fenntartható fejlődés egyre nagyobb szerepet játszik a turisztikai kutatások, s ezáltal közvetve vélhetően a turisztikai gyakorlatban (ökoturizmus, felelős turizmus stb.) is. A hét azonosított klaszter azt mutatja, hogy a CSR és az ESG-konceptió között szoros kapcsolat áll fenn, ugyanakkor a CSR-konceptió ESG-keretrendszerbe történő integrálódását is magában foglalja.

A második kutatási kérdés az átmenet milyenségét vizsgálta. A kapcsolódó eredmények fontos információkkal szolgálnak az ESG-elvekre való áttéréstől a turisztikai ágazatban. Bár az „E” (environment) pillér dominanciája továbbra is helytálló, azonban integrált, rendszerszintű szemlélet jellemzi már az egy-egy elemre koncentrált, fragmentált közelítés helyett. Az „E” természeti pillér iránti kiemelt publikációs (és vélhetően gyakorlati)

figyelem arra utal, hogy a fenntartható turizmus meghatározása során bemutatott társadalmi, kulturális, gazdasági, etikai elemei kevésbé népszerűek, mint a környezeti hatáshoz kapcsolódó elemek. Az „E” pillér hangsúlyossága nem meglepő eredmény, mert a legtöbb szektorban ugyanez figyelhető meg.

A turisztikai szektor ESG-megközelítésében a szociális és etikai/gazdasági aspektusok kevésbé hangsúlyosak, azonban már megjelennek, ami újdonság a korábbi kutatáshoz képest. Az új klaszterek megjelenése azt jelzi, hogy külön teret kaptak ezek a pillérek. A közösségi fejlesztésre és társadalmi fenntarthatóságra fókuszáló klaszter (4.) kifejezetten a társadalmi (S) pillért erősíti, míg a fenntartható üzleti működés és etika klasztere (7.) a vállalatirányítás (G) pillér egy szeletét (etikus vállalatirányítás) ragadja meg.

A tudományos publikációk kulcsszavazs elemzése rávilágított arra, hogy az „E” pillér népszerű terület, e pillér esetében előrébb jár a fenntarthatósági átmenet, míg az „S” és „G” pillérek kapcsán megfigyelhető pozitív változások ellenére e két pillér, de főleg a „G” pillér, továbbra is elhanyagoltabb területek, miközben kritikus szerepet játszanak a fenntarthatósági átmenet szempontjából. E két utóbbi pillér önálló megjelenése is arra utal, hogy az ESG-kritériumok integrálása a vállalkozások működésébe hosszú távon elkerülhetetlen lesz. Ez magában foglalja a környezetvédelmet és a közösségi szerepvállalást, valamint az irányítást és az elszámoltathatóságot. Az ESG-kritériumoknak való megfeleléssel a turisztikai vállalkozások elősegíthetik a fenntartható fejlődést, méréselhetik a negatív hatásokat és pozitívan járulhatnak hozzá mind a közösségek, mind a bolygó jólétéhez. Ennek érdekében további kutatásokra és más típusú módszertanokra is szükség van, amelyek leírják az ágazatban érintettek hozzáállását és viselkedését, a publikációkon túl vizsgálják a tényleges gyakorlatot.

A tanulmány harmadik kutatási kérdése a CSR jövőbeli relevanciájára és ESG-n belüli szerepére vonatkozott. Az eredmények alapján a CSR nem, hogy nem fog eltűnni, hanem az ESG-be integrálódva vélhetően az „S” pilléren túlnyúlva, nem csak annak egy elemeként fogja megtalálni új helyét és szerepét. A korábbi önálló CSR-klaszter eltűnése, illetve az egyes CSR-elemek további klaszterekben való megjelenése azon szakértőknek a véleményét igazolja, akik azt vetítették előre, hogy az ESG sokkal inkább csak egy mérési és értékelési eszköz, keretrendszer lesz, míg a CSR az ESG-törekvéseket és az ESG-értékelések által azonosított gyengepontokat, hiányosságokat megfelelő tartalommal, aktivitással, intézkedéssel töltheti fel mindhárom pillérhez kapcsolódva, hiszen önmagában nem volt alkalmas a beszámolási funkció ellátására. Az ESG és a CSR egymást kiegészítve lehetnek jelen a vállalkozások életében. A CSR esetében egy elméletben helyes kezdeményezés tökéletlen megvalósítása megtéptázza annak hírnevét és megkérdőjelezte hitelességét. Ennek ellenére a megfelelő elméleti koncepciónak nem eltűnnie, hanem megújulnia, újjászületnie kell egy megbízhatóbb és hitelesebb formában, kiküszöbölve a CSR problémáit, amelyre alkalmas lehet az ESG koncepciója. Megállapítható, hogy a CSR-től az ESG-ig tartó átmenet

a turizmusban nem egy kizárólagos váltást, hanem sokkal inkább egy keretezést jelent. Az ESG-megközelítés nem szünteti meg a CSR szükségességét, hanem szilárdabb mérési és beszámolási keretrendszerrel biztosít annak, hogy a CSR-koncepció gyakorlati problémái orvosolhatók legyenek, a CSR pedig nem egyfajta szigetként marad meg az ESG-n belül, hanem integrálódik a pillérekbe.

Felhasznált irodalom

- Alamineh, G.A., Hussein, J.W., Endaweke, Y., & Tadesse, B. (2023). The Local Communities' Perceptions on the Social Impact of Tourism and its Implication for Sustainable Development in Amhara Regional State. *Heliyon*, 9(6), e17088. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e17088>
- Baas, J., Schotten, M., Plume, A., Côté, G., & Karimi, R. (2020). Scopus as a Curated, High-quality Bibliometric Data Source for Academic Research in Quantitative Science Studies. *Quantitative Science Studies*, 1(1), 377-386. https://doi.org/10.1162/qss_a_00019
- Bajic, S., & Yurtoglu, B. (2018). Which Aspects of CSR Predict Firm Market Value? *Journal of Capital Markets Studies*, 2(1), 50-69. <https://doi.org/10.1108/JCMS-10-2017-0002>
- Baloch, Q., Shah, S., Iqbal, N., Sheeraz, M., Asadullah, M., Mahar, S., & Khan, A. (2023). Impact of Tourism Development Upon Environmental Sustainability: a Suggested Framework for Sustainable Ecotourism. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(3), 5917-5930. <https://doi.org/10.1007/s11356-022-22496-w>
- Bendell, J. (2004). *Barricades and Boardrooms - A Contemporary History of the Corporate Accountability Movement*. UN Research Institute for Social Development. <https://coilink.org/20.500.12592/7xc7tb> on 25 Oct 2024.
- Blach, J., Bukalska, E., Kaźmierska-Jóźwiak, B., & Radman Pesa, A. (2025). Sustainability Performance, Corporate Governance, and Financial Performance: Evidence from Poland and Central European listed Companies. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*, 21(1), 58-80. <https://doi.org/10.7341/20252114>
- Boffo, R., & Patalano, R. (2020). *ESG Investing: Practices, Progress and Challenges*. OECD Publishing. https://www.oecd.org/en/publications/esg-investing-practices-progress-and-challenges_b4f71091-en.html
- Buallay, A., Al-Ajmi, J., & Barone, E. (2022). Sustainability Engagement's Impact on Tourism Sector Performance: Linear and Nonlinear Models. *Journal of Organizational Change Management*, 35(2), 361-384. <https://doi.org/10.1108/JOCM-10-2020-0308>
- Carroll, A.B. (1991). The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders. *Business Horizons*, 34(4), 39-48. [https://doi.org/10.1016/0007-6813\(91\)90005-G](https://doi.org/10.1016/0007-6813(91)90005-G)
- Chaney D., & Séraphin, H. (2023). A Systematic Literature Review and Lexicometric Analysis on Overtourism: Towards an Ambidextrous Perspective. *Journal of Environmental Management*, 347, 119123. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2023.119123>
- Cheffi, W., Abdel-Maksoud, A., & Farooq, M. (2021). CSR Initiatives, Organizational Performance and the Mediating Role of Integrating CSR into Management Control Systems. *Journal of Management Control*, 32(3), 333-367. <https://doi.org/10.1007/s00187-021-00323-6>
- Chen, Z., & Hang, H. (2021). Corporate Social Responsibility in Times of Need: Community Support During the COVID-19 Pandemics. *Tourism Management*, 87, 104364. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2021.104364>
- Connors, S., Anderson-MacDonald, S., & Thomson, M. (2017). Overcoming the 'Window Dressing' Effect: Mitigating the Negative Effects of Inherent Skepticism Towards Corporate Social Responsibility. *Journal of Business Ethics*, 145, 599-621. <https://doi.org/10.1007/s10551-015-2858-z>
- Dorfleitner, G., Halbritter, G., & Nguyen, M. (2015). Measuring the level and risk of corporate responsibility—an empirical comparison of different ESG rating approaches. *Journal of Asset Management*, 16(7), 450-466. <https://doi.org/10.1057/jam.2015.31>
- Eccles, R.G., Ioannou, I., & Serafeim, G. (2014). The Impact of Corporate Sustainability on Organizational Processes and Performance. *Management Science*, 60(11), 2835-2857. <https://doi.org/10.1287/mnsc.2014.1984>
- Ellen, P.S., Webb, D.J., & Mohr, L.A. (2006). Building Corporate Associations: Consumer Attributions for Corporate Socially Responsible Programs. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 34, 147-157. <https://doi.org/10.1177/0092070305284976>
- Fennell, D., & Cooper, C. (2020). *Sustainable Tourism: Principles, Contexts and Practices*. Channel View Publications.
- Font, X., & Lynes, J. (2018). Corporate Social Responsibility in Tourism and Hospitality. *Journal of Sustainable Tourism*, 26(7), 1027-1042. <https://doi.org/10.1080/09669582.2018.1488856>
- Freeman, R.E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Pitman.
- Friede, G., Busch, T., & Bassen, A. (2015). ESG and Financial Performance: Aggregated Evidence From More Than 2000 Empirical Studies. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 5(4), 210-233. <https://doi.org/10.1080/20430795.2015.1118917>
- Fun, F.S., Chiun, L.M., Songan, P., & Nair, V. (2014). The Impact of Local Communities' Involvement and Relationship Quality on Sustainable Rural Tourism in Rural Area, Sarawak. The moderating impact of self-efficacy. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 144, 60-65. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.274>

- Giese, G., Lee, L.E., Melas, D., Nagy, Z., & Nishikawa, L. (2019). Foundations of ESG Investing: How ESG Affects Equity Valuation, Risk, and Performance. *Journal of Portfolio Management*, 45(5), 69-83. <https://doi.org/10.3905/jpm.2019.45.5.069>
- Gonda T. (2022). *Alternatív turizmus*. Akadémiai Kiadó.
- Gonda, T., & Rátz, T. (2023). Attitudes and Actions in Responsible Tourism – An Analysis of Generational Differences. *GeoJournal of Tourism and Geosites*, 46(1), 234-242. <https://doi.org/10.30892/gtg.46126-1020>
- GRI (2016). *GRI Standards*. Global Reporting Initiative. <https://www.globalreporting.org/standards/download-the-standards/>
- Han, J.H., Lee, M.J., & Hwang, Y. (2016). Tourists' Environmentally Responsible Behavior in Response to Climate Change and Tourist Experiences in Nature-Based Tourism. *Sustainability*, 8, 644. <https://doi.org/10.3390/su8070644>
- Harris, R., Williams, P., & Griffin, T. (2012). *Sustainable Tourism*. Routledge
- Hegedűs, S., Kardos, B., & Györi, Z. (2023). A nem pénzügyi információk nyilvánosságra hozatalára vonatkozó EU-s szabályozás alkalmazása a magyar tőzsdén jegyzett cégek esetében 2019 és 2022 között. *Vezetéstudomány*, 54(12), 24-39. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2023.12.03>
- Ionescu, G.H., Firoiu, D., Pirvu, R. & Vilag, R.D. (2019). The Impact of ESG Factors on Market Value of Companies From Travel and Tourism Industry. *Technological and Economic Development of Economy*, 25(5), 820-849. <https://doi.org/10.3846/tede.2019.10294>
- Irimiás, A., Jászberényi, M., & Michalkó, G. (2019). *A turisztikai termékek innovatív fejlesztése*. Akadémiai Kiadó.
- Janusz, G.K. & Bajdor, P. (2013). Towards to Sustainable Tourism – Framework, Activities and Dimensions. *Procedia Economics and Finance*, 6, 523-529. [https://doi.org/10.1016/S2212-5671\(13\)00170-6](https://doi.org/10.1016/S2212-5671(13)00170-6)
- Jarvis, N., Weeden, C., & Simcock, N. (2010). The Benefits and Challenges of Sustainable Tourism Certification: A Case Study of the Green Tourism Business Scheme in the West of England. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 17(1), 83-93. <https://doi.org/10.1375/jhtm.17.1.83>
- Job, H., Becken, S., & Lane, B. (2017). Protected Areas in a Neoliberal World and the Role of Tourism in Supporting Conservation and Sustainable Development: An Assessment of Strategic Planning, Zoning, Impact Monitoring, and Tmanagement at Natural World Heritage Sites. *Journal of Sustainable Tourism*, 25, 1697-1718. <https://doi.org/10.1080/09669582.2017.1377432>
- Johann, M. (2022). CSR Strategy in Tourism During the COVID-19 Pandemic, *Sustainability*. 14, 3773. <https://doi.org/10.3390/su14073773>
- Joshi, A. (2016). Comparison between Scopus & ISI Web of Science. *Journal Global Values*, 7, 1-11.
- Kim, S., & Li, Z. (2021). Understanding the Impact of ESG Practices in Corporate Finance. *Sustainability*, 13(7), 3746. <https://doi.org/10.3390/su13073746>
- Koens, K., Postma, A., & Papp, B. (2018). Is Overtourism Overused? Understanding the Impact of Tourism in a City Context. *Sustainability*. 10(12), 4384. <https://doi.org/10.3390/su10124384>
- Lagun, K. (2023). The Role of Eco-friendly Hotels Towards Sustainability – An Initiative from the Hospitality Sector. *International Journal of Emerging Knowledge Studies*, 2(7), 176-180.
- Lukács, R. (2015). A vállalati társadalmi felelősségvállalás kommunikációjának elvei és eszközrendszere a marketingben. *Vezetéstudomány*, 46(9-10), 2-11. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2015.09.01>
- Lv, J., Wang, N., Ju, H. & Cui, X. (2023). Influence of Green Technology, Tourism, and Inclusive Financial Development on Ecological Sustainability: Exploring the Path Toward Green Revolution. *Economic Research*, 36(1), 2116349. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2022.2116349>
- Márkus, M. (2024). Az ESG-pontszám hatása a rendszerkockázati kitettségre, amerikai tőzsdei vállalatok hozamainak dinamikus kapcsoltóságát vizsgálva. *Vezetéstudomány*, 55(1), 16-26. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2024.01.02>
- Matolay, R. (2010). Vállalatok társadalmi felelősségvállalása hatékonysági vonzatok. *Vezetéstudomány*, 41(7-8), 43-50. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2010.07.05>
- Matten, D., & Moon, J. (2008). 'Implicit' and 'explicit' CSR: A Conceptual Framework for a Comparative Understanding of Corporate Social Responsibility. *Academy of Management Review*, 33(2), 404-424. <https://doi.org/10.5465/amr.2008.31193458>
- Mihalic, T., Mohamadi, S., Abbasi, A., & Dávid, L.D. (2021): Mapping a Sustainable and Responsible Tourism Paradigm: A Bibliometric and Citation Network Analysis. *Sustainability*, 13, 853. <https://doi.org/10.3390/su13020853>
- Moher, D., Liberati, A., & Tetzlaff, J. (2009). Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-analyses: The PRISMA Statement. *Annals of Internal Medicine*, 151, 264-269. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1000097>
- Mukherjee, D., Lim, W.M., Kumar, S., & Donthu, N. (2022). Guidelines for Advancing Theory and Practice Through Bibliometric Research. *Journal of Business Research*, 148, 101-115. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2022.04.042>
- Nicolaides, A. (2018). Ethical Hospitality Marketing, Brand-Boosting and Business Sustainability. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 7(1), 1-12. <https://uir.unisa.ac.za/handle/10500/24454>
- Pan, S.Y., Gao, M., Kim, H., Shah, K.J., Pei, S.L., & Chiang, P.C. (2018). Advances and Challenges in Sustainable Tourism Toward a Green Economy. *Science of the Total Environment*, 635, 452-469. <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.04.134>

- Peng, C. (2021). Protecting World Heritage in China by Enacting Laws: Sustainable Tourism Development. *Chinese Journal of Population, Resources and Environment*, 19, 104-109. <https://doi.org/10.1016/j.cjpre.2021.12.011>
- Pillai, R., Islam, M.A., Sreejith, S., & Al-Malkawi, H-A. (2024). Comparative Analysis of Environmental, Social and Governance (ESG) Ratings: Do Sectors and Regions Differ? *Journal of Management and Governance*, 29, 69-109. <https://doi.org/10.1007/s10997-023-09692-7>
- Pisani, F. & Russo, G. (2021). Sustainable Finance and COVID-19: The Reaction of ESG Funds to the 2020 Crisis. *Sustainability*, 13(23), 13253. <https://doi.org/10.3390/su132313253>
- Pranita, D., Sarjana, S. & Mushofa, B.M. (2022). Mediating Role of Sustainable Tourism and Creative Economy to Improve Community Wellbeing. *African Journal of Hospitality, Tourism and Leisure*, 11(2), 781-794. <https://doi.org/10.46222/ajhtl.19770720.253>
- Putzer, P. (2011). CSR – Merre tovább? *Marketing és Menedzsment*, 45(4), 45–52. <https://journals.lib.ptc.hu/index.php/mm/article/view/479>
- Putzer, P. & Posza, A. (2024). Transition from CSR to ESG in Tourism – A Bibliometric Analysis. *Organizacija*, 57(3), 249-259. <https://doi.org/10.2478/orga-2024-0018>
- Quatrini, S. (2021). Challenges and Opportunities to Scale Up Sustainable Finance after the COVID-19 Crisis: Lessons and Promising Innovations from Science and Practice. *Ecosystem Services*, 48, 101240. <https://doi.org/10.1016/j.ecoser.2020.101240>
- Raffay-Danyi, Á., & Hajmási, G. (2021). A dolgozói elégedettség vizsgálata a belső CSR-tevékenységek tükrében. *Vezetéstudomány*, 52(4), 32-47. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2021.04.04>
- S&P Global (2021). *The fear of greenwashing may be greater than the reality across the global financial markets*. S&P Global Ratings. <https://www.spglobal.com/ratings/en/research/articles/210823-the-fear-of-greenwashing-may-be-greater-than-the-reality-across-the-global-financial-markets-12074863>
- Saarinen, J. (2019). Communities and Sustainable Tourism Development: Community Impacts and Local Benefit Creation Tourism. In McCool, S. F., Bosak, K. (eds.). *A Research Agenda for Sustainable Tourism* (pp. 216-222). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788117104.00020>
- Saarinen, J. (2021). Is Being Responsible Sustainable in Tourism? Connections and Critical Differences. *Sustainability*, 13, 6599. <https://doi.org/10.3390/su13126599>
- Schwartz, K., Tapper, R. & Font, X. (2008). A Sustainable Supply Chain Management Framework for Tour Operators. *Journal of Sustainable Tourism*, 16(3), 298-314. <https://doi.org/10.2167/jost785.0>
- Shoo, R.A. & Songorwa, A.N. (2013). Contribution of Ecotourism to Nature Conservation and Improvement of Livelihoods around Amani Nature Reserve, Tanzania. *Journal of Ecotourism*, 12, 75-89. <https://doi.org/10.1080/14724049.2013.818679>
- Singh, A.B., Mishra, Y. & Yadav, S. (2024). Toward Sustainability: Interventions for Implementing Energy-Efficient Systems into Hotel Buildings. *Engineering Proceedings*, 67(1), 80. <https://doi.org/10.3390/engproc2024067080>
- Steblianskaia, E., Vasiev, M., Denisov, A.R., Bocharnikov, V., Steblyanskaya, A.N., & Wang, Q. (2023). Environmental-social-governance Concept Bibliometric Analysis and Systematic Literature Review: Do Investors Becoming More Environmentally Conscious? *Environmental and Sustainability Indicators*, 1(1). <https://doi.org/10.1016/j.indic.2022.100218>
- Swarbrooke, J. (2014). *Sustainable tourism management*. CABI.
- Szczanowicz J., & Saniuk, S. (2016). Evaluation and Reporting of CSR in SME Sector. Management, *Sciendo*, 20(1), 96-110. <https://doi.org/10.1515/manment-2015-0027>
- Szegedi, K., Khan, Y., Lentner, C., & Tatay, T. (2024). A társadalmi felelősségvállalás és a pénzügyi teljesítmény kapcsolata a hagyományos és az iszlám kereskedelmi bankok gyakorlatában a pakisztáni bankrendszer tükrében. *Vezetéstudomány*, 55(3), 44–57. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2024.03.04>
- Talan, G., Sharma, G. D., Pereira, V., & Muschert, G. W. (2024). From ESG to holistic value addition: Rethinking sustainable investment from the lens of stakeholder theory. *International Review of Economics & Finance*, 96A (November 2024), 103530. <https://doi.org/10.1016/j.iref.2024.103530>
- Tóth, F. (2021). Hidden preferences in social responsibility: The analysis of Erste SEEDS corporate social responsibility programme. *Vezetéstudomány/Budapest Management Review*, 52(5), 14-26. <https://doi.org/10.14267/VEZTUD.2021.05.02>
- United Nations Principles for Responsible Investment (UN PRI) (2006). *Principles for Responsible Investment*. <https://www.unpri.org/about-us/about-the-pri>
- United Nations United Nations World Tourism Organization (UNWTO) (2012). *Global Code of Ethics for Tourism. For Responsible Tourism*. United Nations World Tourism Organisation.
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO) (2017). *Sustainable tourism*. <https://www.unwto.org/sustainable-development/sustainable-tourism-key-facts-and-figures>
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO) (2019). *Tourism's Carbon Emissions Measured in Landmark Report Launched at COP25*. <https://www.unwto.org/news/tourisms-carbon-emissions-measured-in-landmark-report-launched-at-cop25>
- United Nations World Tourism Organization (UNWTO) (2023). *Global and regional tourism performance – Tourism GDP and Jobs*. <https://www.unwto.org/tourism-data/global-and-regional-tourism-performance>
- Van Eck, N.J., & Waltman, L. (2014). Visualizing bibliometric networks. In Ding, Y., Rousseau, R. & Wolf-

- ram, D. (Eds.), *Measuring scholarly impact: Methods and practice* (pp. 285-320). Springer.
- Waltman, L., van Eck, N.J., & Noyons, E. (2010). A unified approach to mapping and clustering of bibliometric networks. *Journal of Informetrics*, 4(4), 629-635.
<https://doi.org/10.1016/j.joi.2010.07.002>
- World Economic Forum (2022). *Travel & Tourism Development Index 2021*. https://www3.weforum.org/docs/WEF_Travel_Tourism_Development_2021.pdf
- World Travel & Tourism Council (WTTC) (2023). *Global Travel & Tourism Catapults into 2023 Says WTTC*. <https://wttc.org/Portals/0/Documents/Press%20Releases/2023-Global-EIR%20Release-04-25-23.pdf?ver=BzZ5KOds5nqqPHniwPP0vQ%3d%3d>
- World Travel & Tourism Council (WTTC) (2024). *Social Trends in Travel & Tourism Employment – The impacts of COVID-19*. <https://researchhub.wttc.org/product/social-trends-in-travel-tourism-employment-the-impacts-of-covid-19>